

**М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык
илимий-изилдөө университети**

Кыргызстан Эл аралык университети

Д 08.24.697 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 379.8 330.15 (575.2)

Эстебес кызы Жазгул

**Жашыл экономикага өтүү шартындагы Кыргыз Республикасынын
туризмдин өнүктүрүү**

08.00.05 – тармактык экономика

экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу диссертациясынын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2024

Диссертациялык иш М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий-изилдөө университетинин туризм, меймандостук жана айлана - чөйрө кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи:

Чубурова Жаныл Темировна,
экономика илимдеринин доктору, М.

Расмий оппоненты:

Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий-изилдөө университетинин профессору
Саякбаева Айганыш Апышевна,
экономика илимдеринин доктору, профессор, Ж.
Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин экономика жана финансы институтунун финансыны башкаруу кафедрасынын башчысы, Бишкек шаары
Толонов Эмил Нажмидинович,
экономика илимдеринин кандидаты, доцент, Жалал - Абад мамлекеттик университетинин экономика, эсеп жана финансы кафедрасынын башчысы, Жалал - Абад шаары

Жетектөөчү уюм:

К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин экономикалык программалар жана башкаруу кафедрасы, дареги: Бишкек ш., Жукеев Пудовкин көчөсү, 34, 5-кабат, каб. 512 А.

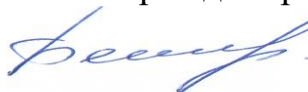
Диссертациялык ишти коргоо 2024 жылдын 31- октябрында саат 13.00 дө М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий - изилдөө университетине жана Кыргызстан Эл аралык университетинине караштуу Д 08.24.697 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Тоголок Молдо көчөсү 58.

Диссертациянын видеоконференциясына кирүү үчүн шилтеме: <https://vc.vak.kg/b/082-s27-wxr-tw8>

Диссертациялык иш менен М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илим-изилдөө университетинин (720033, Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү 58) жана Кыргызстан Эл аралык университетинин (720001, Бишкек ш., Чуй просп., 255) китепканаларынан жана ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан таанышууга болот https://stepen.vak.kg/diss_sovety/d-08-24-697/

Автореферат 2024 жылдын 30 – сентябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
экономика илимдеринин
кандидаты, доцент

Байтерекова Г.С.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Республиканын социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө туристтик тармактын мааниси өсүүдө. Республиканын улуттук өнүктүрүү стратегиясынын алкагында туризм экономиканын артыкчылыктуу тармактарынын бири болуп саналат. Кайталангыс табигый-рекреациялык ресурстарга, бай тарыхый-маданий мурастарга жана көчмөн элдин өзгөчө маданиятына ээ болгон республика, туризмди эл аралык жана региондук деңгээлде өнүктүрүү үчүн ишке ашырылбаган зор дараметке ээ. Туризмди өнүктүрүү калктын жумуш менен камсыздуулугунун жана кирешесинин өсүшүн, туристтик бизнеске жана туризм менен чектеш тармактарга дем берүүнү, мультикативдик натыйжанын өсүшүн жана улуттук экономикага инвестициялардын агымынын көбөйүшүн камсыз кылат.

Азыркы шарттарда туризмди өнүктүрүүнүн сапаттуу жаңы этабы болуп туристтик иштин экономикалык, экологиялык жана социалдык-маданий аспектилеринин интеграциясын караган туруктуу өнүгүү саналат.

Туруктуу өнүктүрүү контекстинде "жашыл" экономикага өзгөчө көңүл бурулат, анын максаты айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин азайтуу шартында экономиканы өстүрүү жана жакырчылыкты жоюу болуп саналат.

Бүгүнкү күндө "жашыл" экономика концепциясы саясаттын жана экономиканын артыкчылыктуу багыты болуп саналат. БУУнун Айлана-чөйрөнү коргоо программасы (ЮНЕП) экономиканын ондогон маанилүү секторун жашылдандырууну аныктады, алардын бири туризм.

Туризм жашыл экономикага өтүүдө маанилүү ролду ойногон, туруктуу практика жана экологиялык туризм аркылуу олуттуу салым кошо ала турган тармак катары каралат.

Кыргыз Республикасы "жашыл" экономикага өтүү жана туруктуу өнүгүү үчүн туура максат койгондугун билдирди.

Туризмди өнүктүрүү маселелери Н.А. Восколовичтин (2019), И.Т. Балабановдун (2001), А.Ю. Александрованын (2002), В.Г. Гуляевдин (1996), Е.Н. Ильинанын В.С. Боголюбовдун (2019), С.А.Севастьянованын (2015), Д.С. Хазованын (2014), С.А. Липинанын (2018), Е.А. Лебедьконун (2021), Е.М. Максарованын (2009), А. Д. Урсулдун (2002), С.Н. Бобылевдин (2004) жана ата мекендик окумуштуулардын: Т.К. Камчыбековдун (2005), К.А. Атышовдун (2004), Ж.Т. Чубурованын (2022), С.Д. Дудашвилинин (2004), Д.Т. Чонтоевдин (2015), А.Б. Чормоновдун (2019), А. Г. Низамиевдин (2005), В. А. Комиссаровдун (2015), М. Д. Кочкорбаеванын (2022), Н. К. Расулованын (2021), М. А. Бекбоеванын (2014) жана башка бир катар авторлордун эмгектеринде каралып жаткан маселелерди иштеп чыгууга салым кошушкан.

Ошону менен бирге туризм жашыл экономиканын чектеш тармактары менен кандайча өз ара иш алып барат жана өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүнө кандай салым кошо алат деген маселеде белгисиздик бар.

Жашыл экономикага өтүү шартында туризмди өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү жана көйгөйлөрү, аларды чечүү жолдору аз изилденген бойдон

калууда жана диссертациялык изилдөөнүн темасын тандоону шарттаган илимий ой жүгүртүүнү жана терең талдоону талап кылат.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлгөн негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациянын темасы 2018-2040-жылдар мезгилине Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, 2019-2023-жылдарга Өкмөттүн туризм чөйрөсүн өнүктүрүү программасы, 2019-2023-жылдарга Кыргыз Республикасында "Жашыл" экономика" концепциясы жана программасы, туризм жана жашыл экономика чөйрөсүн өнүктүрүү жаатындагы башка улуттук программалар, ошондой эле, "Азиянын үч өлкөсүндө жашыл экономиканы күчөтүү" Эразмус+ программасынын Эл аралык долбоорлору: Норвегиянын, Грузиянын жана Кыргызстандын ортосундагы "Туризмдин туруктуу өнүгүүсү: айылдык ишкердүүлүк жана маданий мурас" долбоору жана ИИУ М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин "Туризм, меймандостук жана айлана чөйрө" кафедрасынын илимий-изилдөө ишинин темасы менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты-жашыл экономикага өтүү шарттарында туризмди туруктуу өнүктүрүү боюнча илимий-теориялык негиздемени жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн максаты төмөнкү маселелерди чечүү зарылдыгын шарттады:

1. "жашыл экономика" боюнча теориялык жана практикалык изилдөөлөрдү иликтөө жана системалаштыруу;
2. туризмди туруктуу өнүктүрүүнүн теориялык негиздерин, максаттарын жана принциптерин негиздөө;
3. жашыл экономиканын контекстинде туризмди өнүктүрүүнүн чет өлкөлүк тажрыйбасын талдоо;
4. Кыргыз Республикасында туризмди өнүктүрүүгө комплекстүү талдоо жүргүзүү жана баа берүү;
5. учурдагы көйгөйлөрдү аныктоо, "жашыл" экономикага өтүү шарттарында Кыргыз Республикасында туризмди өнүктүрүүнүн өбөлгөлөрүн жана негизги багыттарын аныктоо;
6. жашыл экономикага өтүүдө туризмди өнүктүрүү боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы бири-бири менен байланышкан эки процессти комплекстүү изилдөөдө жатат: туризмди туруктуу өнүктүрүү жана "жашыл" экономика.

Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкү илимий натыйжаларды берет:

- теориялык-методикалык база, туризмди жана "жашыл" экономиканы туруктуу өнүктүрүүнүн мазмунуна карата иш аракеттер жалпыланган жана системалаштырылган; "жашыл" туризм түшүнүгүнө автордук түшүндүрмө сунуш кылынган;
- туризмди туруктуу өнүктүрүү жана "жашыл" экономика принциптерин интеграциялоо туруктуу өнүктүрүү максаттарына (ТӨМ)

жана туризмди туруктуу өнүктүрүү максаттарына жетишүүгө көмөк көрсөтөт – жашыл экономикага өтүүнүн өбөлгөлөрү аныкталды;

- "жашыл" экономика принциптери менен туризмди өнүктүрүүнүн чет өлкөлүк тажрыйбасын Кыргыз Республикасында пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү изилденди;

- туристтик тармактын учурдагы абалына PEST жана SWOT талдоолор жүргүзүлдү жана алардын негизинде көйгөйлөр аныкталды, туризмди өнүктүрүүнүн негизги багыттары аныкталды, 2030-жылга чейин туристтик тармакты өнүктүрүү боюнча иш-аракеттердин жол картасы жана Токтогул токой чарбасындагы "Марал-кечүү" эко-боз үй шаарчасынын Бизнес-долбоору иштелип чыкты;

- секторлор аралык НЕКСУС ыкмасынын негизинде туризмди туруктуу өнүктүрүүнүн "жашыл" экономиканын артыкчылыктуу секторлору менен өз ара байланышы негизделген;

- туризмди өнүктүрүүнүн квалитативдик модели түзүлдү, жашыл экономикага өтүү шарттарында туризмди туруктуу өнүктүрүү боюнча орто мөөнөттүү божомол жана практикалык сунуштар иштелип чыкты;

Алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси. Алынган практикалык натыйжалар жана жашыл экономикага өтүү шарттарында туризмди өнүктүрүүгө негизделген мамилелер мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан Кыргыз Республикасында туризмди өнүктүрүүнүн мамлекеттик программаларын түзүүдө жана ишке ашырууда, туризм чөйрөсүндөгү ишканалардын жана компаниялардын практикалык ишинде колдонулушу мүмкүн.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын практикалык колдонуу Экономика жана коммерция министрлигине караштуу Туризм департаментинин жана Токтогул токой чарбасынын ишке киргизүү актылары менен тастыкталды. Ошондой эле, материалдар окуу программаларын жана окуу куралдарын иштеп чыгууда, жогорку окуу жайларында "Жашыл экономиканын негиздери", "Туризмди туруктуу өнүктүрүү" жана "Экологиялык туризм" дисциплиналарын окутууда пайдалуу болушу мүмкүн.

Изилдөөнүн алынган натыйжаларынын экономикалык мааниси, изилдөө жашыл экономикага өтүү шарттарында туруктуу туризмди өнүктүрүүгө өбөлгө түзүп, чектеш тармактарда өсүштү жаратышы мүмкүн.

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору:

- туруктуу өнүгүүнүн жана "жашыл" экономиканын мазмунуна, принциптерине жана түшүнүктөрүнө карата илимий көз караштарды жалпылоонун жана системалаштыруунун натыйжалары, алар боюнча жалпы кабыл алынган аныктама жок, "жашыл" туризм түшүнүгүн түзүүгө мүмкүндүк берди: Биздин пикирибиз боюнча "жашыл туризм-бул курчап турган табигый жана жергиликтүү социалдык-маданий чөйрөнү коргоого жана сактоого, жашыл өсүүгө көмөктөшүүчү жаратылышка багытталган экологиялык жактан туруктуу туризм";

- "жашыл" экономикага өтүүнүн потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн жана өбөлгөлөрүн изилдөөнүн негизинде жашыл туризмдин белгилери аныкталды жана позициялоо мүмкүнчүлүгү негизделди;
- туризмдин экономиканын жашыл секторлору менен өз ара байланышы негизделген;
- экотуризмди илгерилетүү максатында Токтогул токой чарбасындагы эко-боз үй шаарчасынын Бизнес долбоору иштелип чыкты, ал сынакка сунушталып, андан ары илгерилетүү үчүн жактырылды;
- туризмди туруктуу өнүктүрүүнүн квалитавдик модели иштелип чыкты жана апробацияланды, ал жашыл экономикага өтүүдө туризмди өнүктүрүүнүн негизги факторлорун аныктоого жана системалаштырууга мүмкүндүк берет;
- "жашыл" экономикага өтүү шарттарында туризмди өнүктүрүү боюнча практикалык сунуштар иштелип чыкты.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгында изденүүчү тарабынан актуалдуу эки маселеге комплекстүү талдоо жүргүзүлгөн: туризмди туруктуу өнүктүрүү жана жашыл экономика, "жашыл" экономикага өтүү шарттарында туризмди өнүктүрүү боюнча практикалык сунуштар иштелип чыккан. Изденүүчү КР ББЖИМтапшырыгы боюнча (2019-2020) "Кыргыз Республикасынын аймактарында туруктуу туризмди өнүктүрүү көйгөйлөрү" илимий-изилдөө долбоорун аткаруучуларынын бири болгон. Экотуризм тармагында Токтогул токой чарбасындагы "Марал-кечүү" эко-боз үй шаарчасынын Бизнес долбоору иштелип чыгып, ал сынакка сунушталып, андан ары илгерилетүү үчүн жактырылды.

Диссертациянын жыйынтыктарын апробациялоо. Изилдөөнүн негизги теориялык-методологиялык жоболору, жыйынтыктары жана практикалык сунуштары Кыргызстандын, Россиянын, Норвегиянын, Англиянын жана Кипрдин эл аралык жана республикалык форумдарында, конференцияларында жана тегерек столдорунда баяндалган жана талкууланган. Айрым илимий жоболор "Туризмди туруктуу өнүктүрүү", "Жашыл экономиканын негиздери", "Экологиялык туризм" курстарын даярдоодо, ошондой эле, 2022-жылы КР БЖИМ грифи менен басылып чыккан "Кыргыз Республикасындагы айылдык туризмдин негиздери" окуу куралынан колдонулду.

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруунун толуктугу. Диссертациянын негизги жоболору жана натыйжалары ар кандай илимий, мезгилдүү басылмаларда изилденген тема боюнча 9 басылмада чагылдырылган. Алардын ичинен 4 макала КР ЖАК (РИНЦ КР) тарабынан сунушталган басылмаларда, 5 макала ИЦРИ (РИНЦ) индекстөө системасына кирген басылмаларда (чет элдик басылмалар) жарыяланган, жалпы саны 183 балл.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертациялык иш кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат, компьютердик терүү текстинин 174 бетинде баяндалган жана 23 сүрөт, 35 таблица, 1 тиркеме жана библиографиялык тизменин 165 аталышын камтыйт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Кириш сөзүндө диссертациялык изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу негизделип, изилдөөнүн максаты жана милдеттери баяндалган, илимий жаңылыгы жана илимий натыйжалары, коргоого коюлган негизги жоболор жана диссертациялык иштин практикалык мааниси аныкталган.

Биринчи главада **"Туризмди өнүктүрүүнүн теориялык негиздери жана "жашыл" экономика"** туруктуу өнүгүү концепциясынын (ТӨК) жана "жашыл" экономиканын алкагында туризмди туруктуу өнүктүрүүнүн теориялык аспектилери каралып, туризмди туруктуу өнүктүрүүнүн жана "жашыл экономиканын" принциптери, "жашыл" экономиканын контекстинде туризмди өнүктүрүүнүн чет өлкөлүк тажрыйбасы жана аларды республикада колдонуу мүмкүнчүлүктөрү каралды.

Азыркы шарттарда туруктуу өнүгүү моделине өтүү зарылдыгы көрүнүп турат. Азыркы шарттарда туруктуу өнүгүү моделине өтүү зарылдыгы көрүнүп турат. Бирок, ушул кезге чейин бул терминдин жалпы кабыл алынган бирдиктүү аныктамасы жок, көптөгөн аныктамалар бар. Ар кандай булактар боюнча изилдөөчүлөр 100дөн ашык аныктаманы санашкан "жана принцип боюнча алар дагы көп болот, анткени келечекте өнүгүүнү түшүнүү процесси жүрүп жатат, ал негизинен белгисиз жана көп өзгөрмөлүү" [Урсул, А.Д. Туруктуу өнүгүүнүн концептуалдык проблемалары [Текст]/ А. Урсул. - М., НИА – жаратылыш-2005. - №1. - 30-38-б.].

Көптөгөн аныктамаларды эске албай туруп, эң жалпы жана кеңири кабыл алынган аныктама эл аралык коргоо жана айлана – чөйрөнү коргоо комиссиясынын "Биздин жалпы келечегибиз" (1987) баяндамасында сунушталган аныктама экенин белгилей кетели: "Туруктуу өнүгүү (ОСП) - бул азыркы муундун муктаждыктарын канааттандырган жана келечек муундардын өз муктаждыктарын канааттандыруу мүмкүнчүлүгүнө коркунуч келтирбеген өнүгүү" [Брутланд, г. Айлана-чөйрөнү коргоо жана өнүктүрүү боюнча эл аралык комиссиянын "биздин жалпы келечегибиз" [текст]/ Брутланд. - А / 42/427, 1987.- Б.24].

Туруктуу өнүгүү концепциясынын негизги компоненттери экономикалык, социалдык жана экологиялык компоненттер экендиги жалпыга белгилүү.

Заманбап шарттарда ар бир өлкөнүн, региондун жана тармактын туруктуу өнүгүү тибине өтүшү зарыл. Туризм сектору дүйнөлүк экономиканын негизги тармактарынын бири болуп саналат. Жакырчылыкты кыскартууга жана айлана-чөйрөнү коргоого каршы күрөштө туруктуу туризмдин ролу жана артыкчылыгы күн тартибинде өзгөчө белгиленген. ХХI кылым (1992).

Бирок, туруктуу өнүгүү (ТӨ) түшүнүгү ар тараптуу көз карашка ээ болгондуктан, туризмди туруктуу өнүктүрүү түшүнүгүндө көптөгөн дефинициялар бар, алар илимий иште каралган.

Дүйнөлүк Туризм уюмунун аныктамасы эң кеңири таралган: "Туризмди туруктуу өнүктүрүү кабыл алуучу региондордун туристтеринин учурдагы муктаждыктарын канааттандырат, келечектеги мүмкүнчүлүктөрдү сактайт жана көбөйтөт. Бардык ресурстарды башкаруу экономикалык, социалдык жана эстетикалык муктаждыктарды канааттандыруу менен маданий бүтүндүктү, маанилүү экологиялык процесстерди, биологиялык ар түрдүүлүктү жана жашоо

системаларын сактоо" [ЮНЕП, туризмдин туруктуулугун жогорулатуу: саясатчылар үчүн колдонмо [Текст] / ЮНЕП, ДСУ. - 2005. - 12-б.].

Демек, туризмди өнүктүрүүдөн келип чыккан терс таасирлерди азайтуу жана оң натыйжаларды максималдуу пайдалануу сыяктуу татаал маселелерди чечүү зарыл.

Акыркы мезгилдеги кризистер дүйнө жүзү боюнча экономикалык өнүгүүнүн учурдагы моделинин туруксуздугун көрсөтүп турат. Буга байланыштуу жаңы экономикалык моделди издөө күчөп, "жашыл" экономика түшүнүгү өзгөчө популярдуу болуп калды.

Жашыл экономика маселелерине азыр көбүрөөк көңүл бурулуп жатканына карабастан, дагы эле бирдиктүү кабыл алынган аныктама жок, көптөгөн чечмелөөлөр бар. "Жашыл" экономиканы аныктоо үчүн ар кандай ыкмалар изилденген жана бул диссертациялык иште чагылдырылган.

"Жашыл" туризмдин кайсы түрлөрүнө кирери боюнча так пикир азырынча жок. Көпчүлүк адамдар "экологиялык туризм түшүнүгүнүн синоними "жашыл" туризм (green tourism), табигый туризм (nature tourism) деп түшүнүшөт.

Биздин аныктама боюнча "жашыл туризм – бул жаратылышка багытталган жашыл өсүүгө, курчап турган табигый жана жергиликтүү социалдык-маданий чөйрөнү коргоого жана сактоого көмөктөшүүчү экологиялык жактан туруктуу туризм".

"Жашыл" экономикага өтүү шарттарында туризмди туруктуу өнүктүрүүнүн максаттарына жетишүү үчүн туризмди жана "жашыл" экономиканы туруктуу өнүктүрүүнүн принциптерин сактоо жана мүмкүн болушунча интеграциялоо зарыл.

1.1-таблица. Жашыл экономика менен туруктуу туризмдин принциптеринин өз ара байланышы

Жашыл экономиканын принциптери		1. Жыргалчылык принциби	2. Адилеттүүлүк принциби.	3. Планетардык чектердин принциби	4. Натыйжалуулук жана жетиштүүлүк принциби	5. Туура башкаруу принциби
Туруктуу туризмдин принциптери						
1.	Бирдиктүү мамиле	+			+	+
2.	Көптөгөн кызыкдар тараптарды тартуу	+	+		+	+
3.	Узак мөөнөткө пландаштыруу	+	+		+	+
4.	Глобалдык жана жергиликтүү көйгөйлөрдү чечүү		+	+		+
5.	Туруктуу керектөөгө көмөктөшүү		+	+	+	+
6.	Туруктуулукту жана сапатты теңдөө		+		+	+
7.	"Булгоочу төлөйт" принциби боюнча зыяндын ордун толтуруу		+	+	+	+
8.	Тобокелдиктерди минималдаштыруу-сактык принциби		+	+	+	+
9.	Жашоо циклин баалоо		+	+	+	+
10.	Функционалдык альтернативаларды карап чыгуу		+	+	+	+

11.	Чектөөлөрдү сактоо		+	+	+	+
12.	Өзгөрүлүп жаткан шарттарга көнүү		+		+	+
13.	Индикаторлорду пайдалануу менен туруктуу мониторинг жүргүзүү					+

Булак: илимий адабияттарды изилдөөнүн негизинде автор тарабынан иштелип чыккан.

1.1-таблицадан көрүнүп тургандай, туризмди жана "жашыл" экономиканы туруктуу өнүктүрүүнүн мазмуну, принциптери тигил же бул өлчөмдө байланып турат жана өз ара байланышта, туруктуу өнүктүрүүнүн жана туризмди туруктуу өнүктүрүүнүн максаттарына шайкеш келет. Демек, туризмди туруктуу өнүктүрүүнү камсыз кылуу үчүн "жашыл" экономиканын ыкмалары жана инструменттери артыкчылыктуу болуп калат.

Өлкөлөр, региондор жана тармактар тарабынан туруктуу өнүктүрүү жана жашыл экономика боюнча бир катар концепциялар менен стратегиялар иштелип чыкты, аларды ишке ашыруу боюнча айрым практикалык кадамдар жасалды. Бул документтерди талдоо көрсөткөндөй, "жашыл" экономиканы куруунун бирдиктүү универсалдуу ыкмасы азырынча жок. Ар бир өлкө өзүнүн муктаждыктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен жашыл экономикага өтүү жолун жана өзүнүн артыкчылыктарын тандайт.

Жашыл экономикага өткөн жана өтүп жаткан өлкөлөрдүн тажрыйбасын изилдөө жана жалпылоо, колдо болгон маалымат алмашуу жашыл экономикага өтүүдө маанилүү методикалык, аналитикалык жана практикалык негиз болуп саналат.

"Кыргыз Республикасында туризмди өнүктүрүүнүн азыркы абалы жана жашыл экономикага өтүүнүн өбөлгөлөрү" деген экинчи главада туризмдин азыркы абалына PEST анализ жана талдоо жүргүзүлгөн, туристтик тармактын экологиялык жана социалдык негиздери, потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрү жана жашыл экономикага өтүүнүн өбөлгөлөрү каралган. [Эстебес кызы Ж. Кыргыз Республикасындагы туризм тармагын PEST-талдоо [текст] / Ж. Эстебес кызы // "Заманбап экономиканын актуалдуу маселелери" журналы. - Махачкала, 2023. -№ 6. 171-180-бб.]

Изилдөө объектиси: жашыл экономикага өтүү шартында Кыргыз Республикасынын туристтик тармагы.

Изилдөөнүн предмети: "жашыл" экономикага өтүү шарттарында туризмди өнүктүрүүнүн потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрү, өбөлгөлөрү жана негизги багыттары.

Изилдөө методдору: системалаштыруу, жалпылоо, анкеттештирүү, статистикалык, аналитикалык, салыштырма, математикалык-экономикалык методдор, моделдөө, эксперттик баалоо, болжолдоо.

Кыргыз Республикасында туризм экономиканын артыкчылыктуу тармактарынын бири катары таанылган.

Кыргыз Республикасында туризмдин өнүгүшүн эл аралык рейтингдерди пайдалануу менен баалоого болот.

2022-жылы Кыргыз Республикасы туризмди өнүктүрүүнүн глобалдык индекси боюнча өз позициясын 2019- жылы 93-орундан 2022-жылы 90-орунга жакшыртты.

Эң мыкты позиция мусулман туризм өлкөлөрүнүн рейтингине туура келет, анда республика 22 өлкөнүн ичинен 130-орунду ээлеген (2019-жылы 52-орунда болгон).

2023-жылы мусулман Саякаттарынын Глобалдык Индекси курчап турган чөйрө категориясы боюнча Кыргызстанды алдыңкы 10 өлкөнүн катарына кошкон (3-орун), туристтик сервистин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү боюнча республика акыркы 5 жылда 84 өлкөнүн ичинен 130-орунду туруктуу ээлеп турат. Каракол шаары, Ысык-Көл облусунун административдик борбору 2023-жылы Дүйнөдөгү алдыңкы 100 жашыл дестинациянын катарына киргенин белгилей кетүү керек.

Кыргыз Республикасында 2023-жылдын 1-январына карата калкка туристтик кызматтарды көрсөткөн 121,1 миң уюм катталган, алардын ичинен 15,5 миңи рекреация жана эс алуу тармагындагы чарбакер субъекттер. Катталган чарбалык субъекттердин жалпы санынын 87,3% жеке ишкердик менен алектенет.

2.1-таблица. 2018-2022-жылдарга туризмди өнүктүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрү.

	2018 г.	2019г.	2020г.	2021г.	2022г.
Туристтик ишмердүүлүк чөйрөсүндөгү дүң чыгаруу, млн. сом.	69 153,0	69998,1	40538,3	52792,5	74373,2
Туристтик ишмердүүлүк чөйрөсүндөгү дүң кошумча нарк, млн. сом	28 720,5	29084,0	18506,2	24970,8	34620,4
Туристтик ишмердүүлүк чөйрөсүнүн ИДПдагы үлүшү, %	5,0	4,5	2,9	3,2	3,6
Туризм чөйрөсүндөгү негизги капиталга инвестициялар, млн. сом	25 757,4	27 184,2	13 653,9	12 914,9	19391,8
Туристтик кызмат көрсөтүүлөрдүн экспорту, млн. АКШ доллары	453,4	613,1	120,4	142,4	696,4
Туристтик кызмат көрсөтүүлөрдүн импорту, млн. АКШ доллары	275,5	379,8	78,7	60,7	195,3
Туризм чөйрөсүнүн кызматкерлеринин орточо саны, адам	8 485	8 931	7 212	7 204	8303
Туризм чөйрөсүндөгү чекене сооданын жүгүртүлүшү, млн. сом	21 843,6	23 119,4	15 349,2	26674	33848,4
Туризм чөйрөсүндө иштегендердин орточо айлык номиналдык эмгек акысы, сом:	10 852	11 242	10 375	10 731	15735
Туризм чөйрөсүндөгү рыноктук кызмат көрсөтүүлөр, млн. сом:					
Туристтик агенттиктердин ишмердүүлүгүнүн кызмат көрсөтүүлөрү	1794,6	1808,4	815,9	2144,7	2204,1
Санаториялык-курорттук ишмердүүлүктүн кызмат көрсөтүүлөрү	703,9	730,4	354,0	732,9	1128,8
Мейманканалардын жана башка жашаган жерлердин кызмат көрсөтүүлөрү	3277,4	3380,4	1153,0	1812,5	3950,6

Булак: КР Улуттук статистика комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [Электрондук ресурс] / Кыргызстандагы Туризм, статистикалык жыйнак 2023-жылга карата 24-б. Бишкек шаары, УСК 2023. - Кирүү режими: www.stat.kg / - башкы экрандан

Туристтик ишмердүүлүк чөйрөсүндөгү дүң кошумча нарк 2022-жылы 34620,4 млн.сом суммасында түзүлдү же 20,5% га 2018-жылга караганда көбүрөөк. Мында туристтик сектордун ИДПдагы үлүшү 2018-жылы 5,0%га, 2022-жылы 3,6%га чейин кыскарган, 2.1-таблицадагы маалыматтар.

2020-жылдан тартып Кыргыз Республикасынын туристтик секторунун дүң кошумча наркынын жана өлкөнүн ИДП түзүмүндөгү туризмдин үлүшүнүн олуттуу төмөндөшү башталган, ал "Covid-19" пандемиясы менен шартталган, анын натыйжасында жарандардын чет өлкөлүк багыттар боюнча да, өлкө ичинде да жүрүүсүнө тыюу салуулардын эсебинен туристтик ишмердүүлүктү өнүктүрүү көрсөткүчтөрү бардык жерде начарлаган.

2020-жылдын май айындагы эл аралык финансы корпорациясынын (IFC) долбоорунун алкагында изилдөө маалыматтары көрсөткөндөй, кризистин натыйжасында сурамжылоого катышкан ишкерлердин 14% өз бизнесин толугу менен, 60% жарым-жартылай, 7% жигердүү иштөө фазасында калышкан жана 19% негизги кызматкерлер менен гана иштешкен. Туркомпанияларда кызматкерлердин 30% дан 90% га чейин эс алууга жиберилген жана жумуштан бошотулган. 2020-жылы республиканын ИДПсындагы туризм секторунун үлүшү 2,9% ды түздү. Күчтүү төмөндөө инвестициялар, туристтик кызмат көрсөтүүлөрдүн экспорту жана импорту, туристтик агенттиктердин ишмердигинин кызмат көрсөтүүлөрү, туристтерди ташуудан алынган кирешелер сыяктуу көрсөткүчтөр боюнча болду. Эң төмөнкү көрсөткүчтөр 2020-жылга туура келет.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматынын маалыматы боюнча 2022-жылы мамлекеттик чек араны кесип өткөн чет өлкөлүк жарандардын саны 7 миллиондон ашык адамды түзгөн.

Кесип өткөндөрдүн көпчүлүк бөлүгү КМШ өлкөлөрүнүн жарандарына туура келди: Өзбекстан – 4305,9 миң келген, Казакстан – 1860,4 миң, Россия – 649,9 миң жана Тажикстан – 3,9 миң келген. Тажик жарандарынын баруусу азайган.

КМШдан тышкаркы өлкөлөрдүн ичинен эң көп Мамлекеттик чек араны кесип өтүү Түркия жарандары болгон – 57,5 миң, Индия-22,6 миң, Пакистан - 16,9 миң, Германия – 17,2 миң, Америка – 14,1 миң, Корея – 9,1 миң, КЭР – 8,8 миң, Франция – 5,1 миң, Улуу Британия – 5,6 миң ж. б.

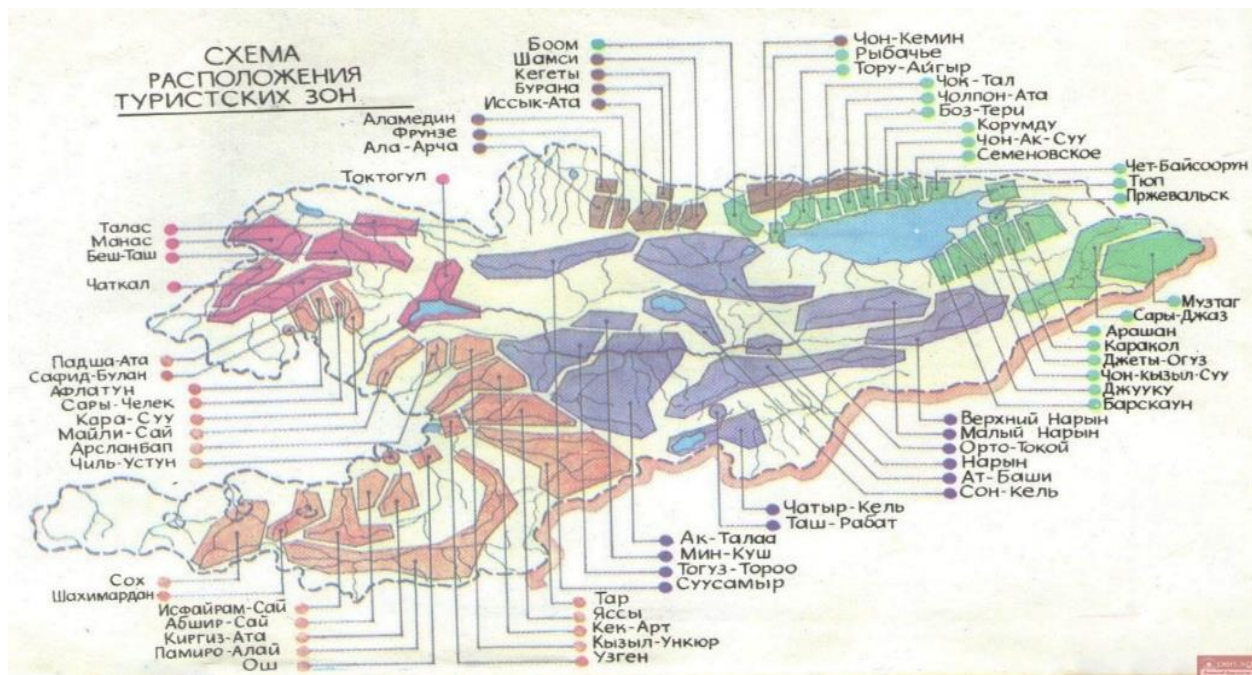
Белгилүү болгондой, Кыргыз Республикасы планетанын 200 артыкчылыктуу экологиялык аймактарынын катарына кирет. Айрым эсептөөлөр боюнча, дүйнөдө жыл сайын экотуристтердин саны 20% га көбөйөт.

Жашыл экономикага өтүү туризмди өнүктүрүүдө экологиялык артыкчылыктарды күчөтүүнү талап кылат. Республикада туризмдин жашыл түрлөрүн өнүктүрүү жана аны эл аралык рынокторго жылдыруу үчүн ишке ашырылбаган олуттуу потенциал бар, муну туристтик зоналардын жайгашуу картасы көрсөтүп турат (2.1-сүрөт).

Жаратылыш байлыктары, салыштырмалуу таза экология, тарыхый-маданий мурастар, өзгөчө көчмөн маданияты, калктын меймандостугу, Улуу Жибек жолунун бутактары республиканын атаандаштык артыкчылыгы болуп саналат.

Мында республиканын ар бир региону туризмдин "жашыл" түрлөрүн өнүктүрүү үчүн өзүнүн уникалдуу туристтик ресурстарына ээ.

Кыргыз Республикасында жашыл экономикага өтүү демилгеси Кыргыз Республикасынын эл аралык укуктук документтерди ратификациялоосу, ага кошулуусу жана "жашыл экономика" принциптерин ишке киргизүүнүн мыйзамдык базасын түзүү менен башталды.

2.1-сүрөт. Туристтик зоналардын жайгашуу схемасы

Булак: Кыргыз Республикасындагы жалпы географиялык мүнөздөмө жана туризмдин өнүгүшү [Электрондук ресурс]/ кирүү режими: www.open.kg -башкы экрандан.

Жашыл экономикага өтүү боюнча мамлекеттик максаттуу саясат жүргүзүлүүдө: улуттук деңгээлде концепциялар, программалар жана стратегиялар кабыл алынды, эл аралык долбоорлор ишке ашырылууда, жашыл экономиканын артыкчылыктуу секторлору аныкталды, бир катар институционалдык чаралар көрүлдү, 65 индикаторлордун топтомун камтыган жашыл өсүшкө мониторинг жүргүзүү жана баалоо матрицасы иштелип чыкты. Форумдар, конференциялар, тегерек столдор, тренингдер, конкурстар жана жашыл экономика жана туруктуу өнүгүү жумалыктары системалуу түрдө өткөрүлөт.

Ошентип, республикада потенциалдуу мүмкүнчүлүктөр менен катар жашыл экономикага өтүү үчүн жетиштүү өбөлгөлөр да түзүлдү.

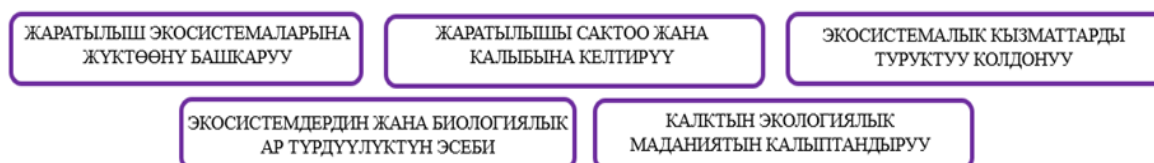
Үчүнчү главада "Туризм Кыргыз Республикасында жашыл экономика чөйрөсү катары туризмдин" жашыл экономика тармагындагы ролун негиздеди, туристтик тармакка кылдат SWOT талдоо жүргүзүлдү, көйгөйлөр

жана аларды чечүү жолдору аныкталды, жашыл экономикага өтүү шарттарында туризмди өнүктүрүүнүн негизги багыттары жана келечеги аныкталды.

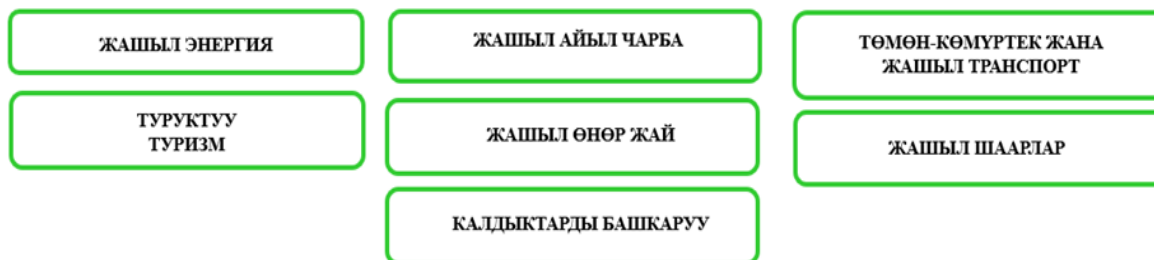
2019-жылдын 14-ноябрындагы № 605 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен Кыргыз Республикасынын "жашыл" экономикасын өнүктүрүүнүн 2019-2023-жылдарга карата программасы бекитилген жана төмөнкү артыкчылыктуу багыттар аныкталган (3.1-сүрөт).

Калктын санынын өсүшү менен, демек, эл аралык жана ички туристтердин саны, жашыл секторлордун өз ара таасири дагы жогорулайт. Экономиканын "жашыл" секторлорун өнүктүрүү боюнча натыйжалуу чечимдерди кабыл алууда алардын өз ара байланыштарын талдоо чоң мааниге ээ болот.

I. ТУРУКТУУ ТАБИГЫЙ ЭКОСИТЕМДЕР

II. ЖАШЫЛ ЭКОНОМИКАНЫ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН АРТЫКЧЫЛЫГЫ

III. ИНКЛЮЗИВДҮҮ ЖАШЫЛ ЭКОНОМИКАГА ӨТҮҮ ПРОЦЕССИН КОЛДОО

IV. ПРОГРАММАНЫ ИШКЕ АШЫРУУНУ БАШКАРУУ

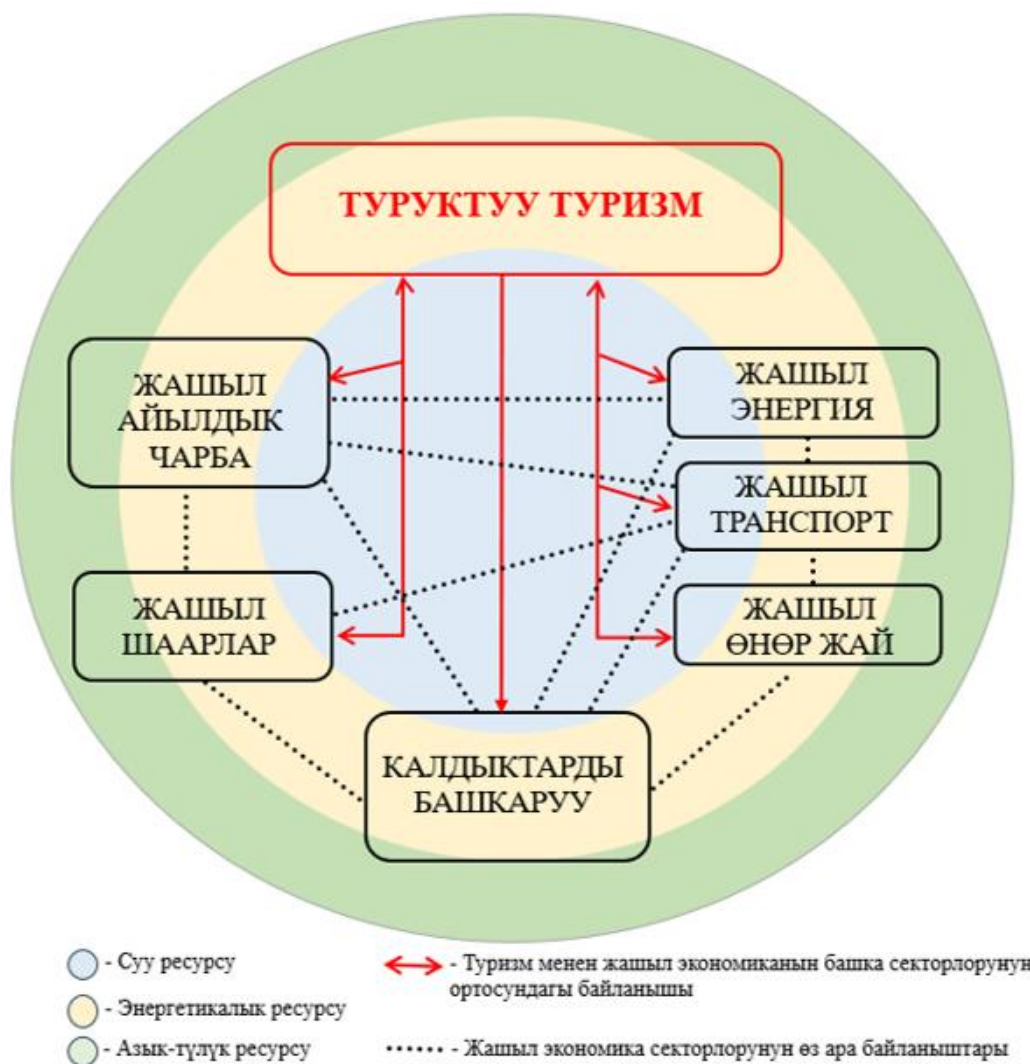

3.1-сүрөт. "Жашыл" экономиканы өнүктүрүү программасынын негизги артыкчылыктуу багыттары

Булак: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын 2019-2023-жылдарга карата "жашыл" экономикасын өнүктүрүү Программасын изилдөөнүн негизинде түзгөн.

Ушуга байланыштуу, чечимдерди кабыл алууда жана синергетикалык натыйжаны алууда өз ара пайдалуу шарттарга негизделген суу, энергетика жана азык-түлүк секторлорунун ортосундагы өз ара байланыш ыкмасы катары НЕКСУС ыкмасын пайдалануу тажрыйбасы кызыгууну туудурат.

Туризмди өнүктүрүү үчүн ушул үч сектордун бардыгы өтө маанилүү. Секторлор аралык байланыш ыкмасынын негизинде биз тараптан туризм менен экономиканын башка жашыл секторлорунун ортосундагы өз ара байланыштарды орнотулду (3.2-сүрөт).

3.2-сүрөт. Туруктуу туризмдин Кыргыз Республикасынын жашыл экономикасынын артыкчылыктуу секторлору менен өз ара байланышы
 Булак: автор тарабынан иштелип чыккан

Туризм жашыл сектор катары экономиканын башка "жашыл" секторлору менен байланышкан жана өз ара иш алып барат.

1. "Жашыл" энергетика, экологиялык транспорт жана туризм сектору.

Кыргыз Республикасында эксперттердин айрым эсептөөлөрү боюнча Кыргызстанда жылына 20 млн.тонна CO₂ өндүрүлөт, анын 60% энергетика секторуна туура келет.

Республикада акыркы жылдары энергия жана электр сыйымдуулук көрсөткүчтөрү төмөндөө тенденциясына ээ болууда. Алсак, 2022-жылы 2018-жылга салыштырмалуу ИДПнын энергия сыйымдуулугунун көрсөткүчү 25,5 тен 19,9 тоннага чейин, ал эми электр сыйымдуулугу 1 миллион сомго ИДП 26,3 тен 19,3 кВт чейин төмөндөгөн. Чакан ГЭСтерде электр энергиясын өндүрүү 2021-жылы 206,4 млн.кВт. с. түзгөн.

Туризм ошондой эле парник газдарынын эмиссиясынын булагы болуп саналат. Туризм дүйнөдөгү көмүртектин эмиссиясынын болжол менен 8% түзөт. Учак менен учуудан жана автоунаа менен саякаттоодон баштап,

сувенирлерди жасоого, турак жай жана тамак-аш каражаттарынын иш-аракеттерине, эс алуунун ар кандай түрлөрүнө жана башкаларга чейин туризмдин көмүртек изине салым кошот.

Туризмдин глобалдык көмүртек изи секторлор боюнча бөлүштүрүлгөндө, 3.3 – сүрөттө эмиссиянын негизги үлүшү транспорт сектору 49%, товар өндүрүү 12%, тамак – аш 10%, айыл чарба 8%, кызмат көрсөтүү сектору 8%, жайгаштыруу 6%, курулуш жана өнөр жай 6% жана башкалар 1% (3.3 – сүрөт) ээлейт

3.3-сүрөт. Туризмдеги глобалдык көмүртек изинин көрсөткүчтөрү

Булак: Туруктуу туризм боюнча эл аралык уюм [Электрондук ресурс] / кирүү режими: www.sustainabletravel.org -башкы экрандан

Акыркы жылдары дүйнө жүзү боюнча саякаттагандардын саны көбөйүүдө бул парник газдарынын көйгөйүн дагы күчөтөт.

2. Айыл чарба "жашыл" сектору, суу ресурстары жана туризм

Айыл чарба сектору мал чарбачылыгынын жана өсүмдүк өстүрүүнүн айыл чарба продукциясын керектөө аркылуу туризмдин бардык түрлөрү менен тыгыз байланышта. Кыргыз Республикасында бул сектор СО 2ге 30% дан бөлүп берет.

Тамак-аш өндүрүшү парник газдарынын дүйнөлүк эмиссиясынын болжол менен төрттөн бир бөлүгүн түзөт. Фермадан дасторконго тамак-аш алып келүү, тамак-ашты өстүрүү, иштетүү, ташуу, таңгактоо, муздатуу жана бышыруу дегенди билдирет-мунун баары энергияны талап кылат жана көмүртек изине салым кошот. Саякатчылардын соода адаттары көбүнчө жергиликтүү тургундардыкынан айырмаланып, тамак-аштын жана өндүрүштүн эмиссиясынын көбөйүшүнө алып келет.

Туризм индустриясында да көп көлөмдөгү суу керектелет. Ошентип, ЮНЕПтин маалыматы боюнча, Европада ар бир туристке күнүнө орто эсеп менен 300 литр, ал эми кымбат мейманканаларда 880 литрге чейин суу сарпталат, ал эми жергиликтүү тургундар күнүнө 241 литр суу колдонушат.

Туризм тармагында да көп көлөмдөгү суу керектелет. Туризмдеги суу ичүү, гигиена жана ландшафттарды жашылдандыруу үчүн, мейманкана чарбасында, тамак-аш объекттеринде, кир жуучу жайларда, бассейндерде, курорттордо, ден-соолукту чыңдоо борборлорунда жана башкаларда колдонулат. Кыргызстанда 2024- жылдын 5-июлунан тартып бир адамга суткасына 350 литр суу керектөөнүн жаңыланган нормасы киргизилген. Туризм суунун сапатына да таасирин тийгизиши мүмкүн, мисалы, тазаланбаган саркынды сууларды агызуу.

Туризм суунун сапатына да таасирин тийгизиши мүмкүн, мисалы, тазаланбаган саркынды сууларды агызуу.

3. *"Жашыл" өнөр жай жана туризм*

Мейманканаларда жана ар кандай турак жайларда жана тамак-ашта туристтерге шарт түзүү үчүн өлкөдө өндүрүлгөн же чет өлкөдөн алынып келинген тиешелүү жабдуулар, эмеректер жана идиш-аяктар талап кылынат.

Экскурсиялык компанияларда жана оюн-зоок парктарында үн жана жарык жабдуулары, аттракциондук, оюн автоматтары, кассалык системалар, проекциялык экрандар, аудио – видеоаппаратуралар, абаны кондициялоо системасы жана башкалар менен жабдуу талап кылынат. Мунун баары өнөр жай тармактары менен туризм байланышын көрсөтүп турат. Кыргыз Республикасында өнөр жай тарабынан CO₂ ни чыгаруунун үлүшү 5% ды түзөт.

Туристтик товарлар, жергиликтүү же импорттук болобу, буюмдун көмүртек изи өндүрүштү жана жеткирүүнү эске алуу менен эсептелиши керек. Туристтер сатып алууда сувенирлер сыяктуу жергиликтүү товарлар өзгөчө мааниге ээ. Бирок, аларды өндүрүү үчүн, жергиликтүү ресурстардан тышкары, акыркы көздөгөн жерине жеткенге чейин бир нече өлкөнүн ортосунда жүргөн жасалгалоочу материалдар, тетиктер, фурнитуралар жана башкалар керек ошолорду да эске алуу керек.

4. *"Жашыл" шаарлар, калдыктарды башкаруу жана туризм*

Турак жай энергиясын пайдалануу жылытуу жана муздатуу, жарыктандыруу, тамак бышыруу, бассейндер жана башкаларды камтыйт. Айтор, турак жай канчалык жогорку деңгээлдеги шарты менен болсо, ошончолук көп энергия сарпталат; бул факт бөлмөнүн чоң аянты, жылытуу же кондиционердин жогорку стандарттары, спа же бассейндер, курорттор же ден соолук борборлору сыяктуу объектилердин болушу жана бөлмөдө электр шаймандарынын көп болушу менен түшүндүрүлөт. Бул энергияны көп талап кылган системалар CO₂, душтарды, спа же бассейндерди жана курортторду жылытуу үчүн колдонулган суу жылыткычтар. Жарыктарды, телевизорлорду, муздаткычтарды, кир жуугуч машиналарды жана башка жабдууларды иштетүү үчүн колдонулган электр энергиясы, айрыкча, эскирген же натыйжасыз тутумдары бар жерлерде да электр энергиясы көп сарпталат.

Жайгаштыруу сектору туризм индустриясынын энергияны көп талап кылган тармактарынын бири. Алсак, Кыргыз Республикасында 2022 - жылы мейманканалар жана ресторандар үчүн электр энергиясын -46,8 млн.кВт.с, оюн-зоок жана эс алуу секторунда-24,5 млн. кВт.с. керектешкен.

Курорттор, аэропорттор жана башка туристтик жайлар туристтерге эшигин ача электе эле чоң көлөмдөгү көмүртекти бөлүп чыгарышат. Жаңы имарат куруу-бул энергияны көп талап кылган процесс: материалдарды өндүрүү, ташуу, курулуш процесси — мунун баары көмүртектин бөлүнүп чыгышына алып келет. Туризм үчүн жолдорду жана башка инфраструктураны өнүктүрүү шаарлардагы климаттын өзгөрүшүнө да өбөлгө түзөт.

ЮНЕПтин баалоосу боюнча 2000-жылдардын ортосунда Европада ар бир эл аралык турист күнүнө кеминде 1 кг катуу таштанды чыгарса, АКШда 2 кг чейин таштанды чыгарган. Эксперттердин эсептөөлөрү боюнча Кыргызстанда 1,5 кг. Ал эми глобалдык масштабда, ички жана эл аралык туризмдин эсебинен дүйнөдө жылына 35 млн. тонна катуу калдыктар пайда болот.

Мындан тышкары, шведдик стол жана ресторандар тамак-ашты чоң көлөмдө туристтер үчүн даярдашкандыктан тамак-аштын көп бөлүгү акыры ыргытылат. Тамак-аш ыргытылганда, бул анын өндүрүшүндө өндүрүлгөн бардык эмиссиялар ашыкча болгонун билдирет. Дүйнө жүзү боюнча мейманканалардын жарымынан азы тамак-аш калдыктарын компосттошот, андан кийин полигондордо чирийт, көмүр кычкыл газынан 21 эсе күчтүү метан пайда болот.

Кыргызстанда 406 таштанды таштай турган жер бар, аянты 616,3 га. Ири калктуу конуштардын полигондорунда калдыктардын топтошкон түркүн курамы төмөнкүлөрдү камтыйт: пластик – 21%, айнек – 10%, курулуш калдыктары – 14%, тамак – аш калдыктары – 20%, башка органикалык калдыктар – 12%, күл – 11%, металл – 0,5%, кагаз/картон – 1%, текстиль - 0,5%, электрондук, электротехникалык жана башка калдыктар, анын ичинде медициналык калдыктар-10%.Таштанды төгүүчү жайлар техникалык, санитардык жана экологиялык коопсуздук ченемдерин сактабастан түзүлгөн жана иштеп жатат, обочолонгон жана тосулган эмес, бул курчап турган чөйрөнү булгоонун жана жакын жайгашкан калктуу конуштардагы адамдардын ден соолугуна зыяндуу таасирдин булагы болуп саналат. Таштанды жыйноочулар кооптуу таштандыларды башка коммуналдык таштандылар менен кошо полигондорго жайгаштырышат. Бул адамдардын ден соолугуна жана айлана-чөйрөгө түздөн-түз коркунуч келтирет. Полигондордогу таштандылардын 70% дан ашыгын кайра иштетүүгө жана керекке жарактуу таштандылар түзөт.

Демек, жогоруда айтылгандар туризм "жашыл" экономиканын жашыл тармактарынын бири экендигин, башка тармактар менен түз же кыйыр түрдө өз ара байланышта экендигин көрсөтөт. Бир жагынан алганда, туризм энергия, суу, айыл чарба азыктарын, транспорттук кызмат көрсөтүүлөрдү, өнөр жай азыктарын, турак-жай жана тамак-аш тейлөө кызматтарын керектөөчү болуп саналат; ошондой эле, парник газдарынын, катуу калдыктардын, өзгөчө тамак-аш азык калдыктарынын булагы болуп саналат. Демек, туризмди заманбап

кырдаалга ылайыкташтыруу, көйгөйлөрдү чечүүнүн жаңы жолдорун издөө зарыл.

Туризмдин "жашыл" түрлөрүн өнүктүрүү экономиканын социалдык-экономикалык өнүгүшүнө олуттуу салым кошо алат.

Республиканын туристтик тармагынын ишинде биз жүргүзгөн SWOT - талдоо топтолгон көйгөйлөр менен катар өткөн жылдарда жаңы чакырыктар жана тобокелдиктер, жаңы көйгөйлөр пайда болгонун көрсөттү.

Республиканын туристтик сектору үчүн мүнөздүү болгон негизги көйгөйлөр: Кыргызстандын туризм өлкөсү катары аз белгилүү болушу, ченемдик укуктук базанын өркүндөтүлбөгөндүгү, мамлекеттик башкаруудагы жана дем берүүдөгү кемчиликтер, натыйжасыз маркетинг, коопсуздукту камсыз кылуу, туристтик инфраструктуранын абалы, туристтик сезондун чектелген улануусу, экологиялык абалдын начарлашы, калдыктарды жана таштандыларды утилдештирүү, көрсөтүлгөн кызматтардын сапатынын эл аралык стандарттарга шайкеш эместиги, көрсөтүлгөн кызматтардын баасынын жана сапатынын ченемдүүлүгү, авиа каттамдардын чектелген саны, туризм объекттерин өнүктүрүүгө финансылык каражаттардын жетишсиздиги, мамлекеттик жана жеке сектордун ортосунда өз ара аракеттенүүнүн начардыгы, туристтик дестинациялардын санариптик технологиялар менен жетишсиз камтылышы, ишенимдүү статистиканын, так сандык көрсөткүчтөрдүн жоктугу.

Бирок, калктын жана туристтердин, ошондой эле региондук бийлик органдарынын жана бизнестин өкүлдөрүн туруктуу өнүктүрүү жана жашыл экономика жөнүндө маалыматынын жетишсиздиги, зарыл маалыматтык жана статистикалык базанын жоктугу туруктуу туризмге жана жашыл экономикага өтүү процессин татаалдантат. Бул максаттуу топтордун маалымдуулугун аныктоо максатында биз тарабынан анкета иштелип чыккан жана республиканын региондорунда анкета жүргүзүлгөн.

"Сиз туруктуу туризм жөнүндө билесизби?" жана "жашыл экономика жана жашыл туризм түшүнүктөрүнө мүнөздөмө бере аласызбы?" деген суроого 48,7% - кабарым жок деп жооп берди, 36% дын ичинен конкреттүү жооп бере алган жок, 14,6% жооп берүүдөн кыйналышты. Демек, туруктуу өнүктүрүү жана жашыл экономика боюнча маалымдуулукту жогорулатуу боюнча иштерди (тренингдер, лекциялар, практикалар, кейстер) жүргүзүү зарыл.

Ошол эле учурда, бүткүл Дүйнөлүк Туризм уюмунун маалыматы боюнча, Covid-19 пандемиясы көптөгөн туристтерди адаттарын кайра карап чыгууга мажбур кылды жана мейманкананы же туроператорду тандоодо туруктуу туризмдин принциптерин жана практикасын ишке ашыргандарга артыкчылык берилет.

Учурдагы көйгөйлөр эки ача, ар бир көйгөйдүн өз чечими бар, аны табуу жана чечүү керек. Бул маселелерди чечүү жолдору диссертацияда майда-чүйдөсүнө чейин каралат. 2030-жылга чейинки иш-аракеттердин жол картасында биз сунуш кылган уюштуруу-экономикалык механизмди ишке ашыруу учурдагы проблемаларды чечүүгө көмөк көрсөтөт.

Туризмди туруктуу өнүктүрүүнүн экономикалык, социалдык жана экологиялык маселелерин комплекстүү чечүү туризмди өнүктүрүүнүн негизги

көрсөткүчтөрүн болжолдоого, өнүгүүнүн негизги факторлорун аныктоого, кабыл алынган башкаруу чечимдеринин натыйжалуулугун аныктоого мүмкүндүк берген математикалык моделдерди иштеп чыкмайынча мүмкүн эмес.

Туризмди туруктуу өнүктүрүүнү моделдөө ыкмасы катары биз "жашыл" экономикага өтүүдө туризмди өнүктүрүүнүн негизги факторлорун аныктоого жана системалаштырууга мүмкүндүк берген квалитативдик ыкманы тандап алдык.

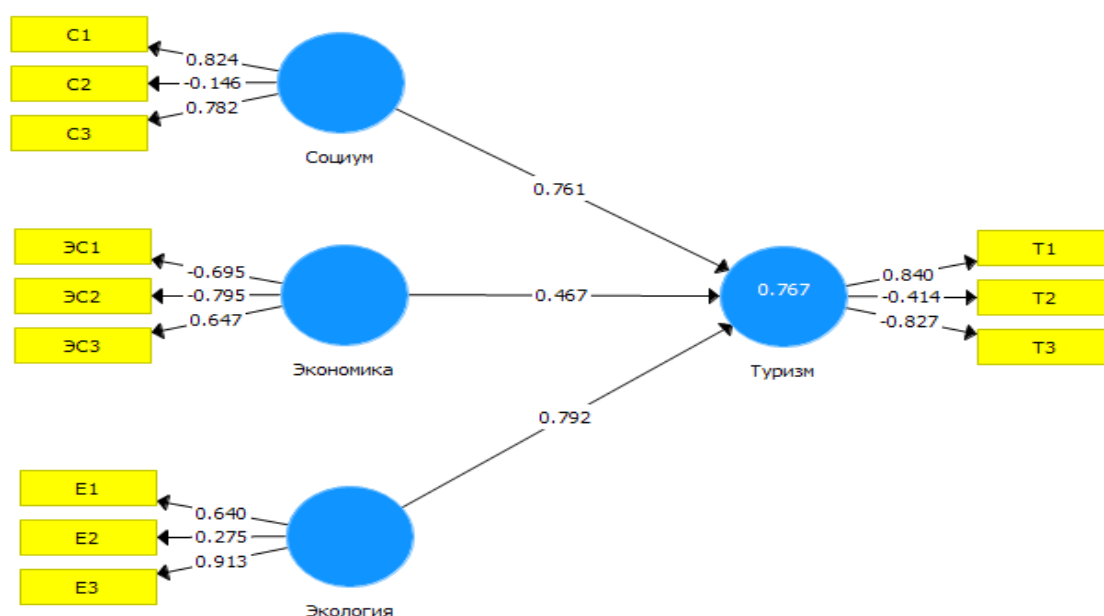
Туризмдин туруктуу өнүгүү моделин теңдеме катары келтирсе болот:

$$Y_{туризм} = B_0 + B_1 * Y_{экономика} + B_2 * Y_{экология} + B_3 * Y_{социум} \quad (3.1)$$

мында $Y_{туризм}$, $Y_{экономика}$, $Y_{экология}$, $Y_{социум}$ – латенттик өзгөрмөлөр, B_1, B_2, B_3 – “Жолдук” коэффициенттер, б.а. латенттик өзгөрмөлөрдүн ортосундагы күч жана байланыш багытынын коэффициенттери, B_0 – эркин мүчө.

Туруктуу өнүктүрүү системасынын акыркы модели төмөнкү теңдеме менен берилген:

$$Y_{туризм} = 0,467 * Y_{экономика} + 0,792 * Y_{экология} + 0,761 * Y_{социум} \quad (3.2)$$

3.4-сүрөт. Туризмди туруктуу өнүктүрүүнүн жыйынтык модели

Булак: автор тарабынан эсептелген

Максаттуу "Туризм" блогу үчүн аныктоо көрсөткүчү 76% дан жогору, бул изилденген моделдин туура экендигин мүнөздөйт.

Туризмди өнүктүрүү деңгээлине тиешелүү түрдө 0,792, 0,761 жана 0,467 таасир этүү күчү менен "Экология", "Социум" жана "Экономика" олуттуу таасир этет (3.4-сүрөт). Жашыл экономикага өтүү туризмди өнүктүрүүдө экологиялык артыкчылыктарды күчөтүүнү талап кылат.

Ошентип, жүргүзүлгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасында жашыл туризмдин төмөнкүдөй түрлөрүн уюштуруу үчүн

мүмкүнчүлүктөр бар: экологиялык, жаратылыштык (жаратылышта эс алуу), айылдык (агротуризм, жайлоо туризми, фермердик туризм, короо жанындагы туризм), маданий-таанып билүү (маданий-тарыхый мурастар, аймактын кооз жерлери менен таанышуу), дарылоо-профилактикалык- ден соолукту чыңдоо (санаторийлик-курорттук, ысык булактарда жуунуу, кымыз, иппотерапия, фитотерапия), пляждык, тоодогу укмуштуу окуялуу, кышкы, элиталык жана Улуу Жибек жолундагы туризм.

Белгиленгендей, акыркы жылдары чет өлкөлүк жана ички туристтер арасында популярдуулукка ээ болуп келе жаткан жашыл туризмдин суроо-талапка ээ түрлөрүнүн бири болуп, көбүнесе алыскы чет өлкөлөрдөн "Жайлоо туризми" саналат.

Жайлоо туризми - "жашыл" туризмдин кайталангыс өндүрүмү. Республиканын региондору "Жайлоо-туризмди" өнүктүрүү үчүн жакшы потенциалга ээ.

Жайлоо туризми - "жашыл" туризмдин кайталангыс өндүрүмү.

Республиканын региондору "Жайлоо-туризмди" өнүктүрүү үчүн жакшы потенциалга ээ.

Ошентип, туристтерди тартуу үчүн Токтогул токой чарбасы тарабынан Чычкан токойчулугунун мамлекеттик токой фондунун, Итагар жайлоосунун жерлерин пайдалануу укугун берүү боюнча конкурс жарыяланган.

Сынакка катышуу үчүн биз токойду пайдалануу программасын жана экотуризм боюнча бизнес-долбоорду сунуштадык: ал эко-боз үй шаарчасы "Марал-кечүү". Бизнес-долбоор конкурстан жана ишке ашыруу укугун утуп алган.

Долбоордун максаты: Эко-боз үй шаарчасын түзүү жолу менен Токтогул районунун туристтик потенциалын өнүктүрүүгө жана экологиялык туризмди алга жылдырууга салым кошуу. Долбоордун милдеттери: Итагар жайлоосунда "Марал-кечүү" эко-боз үй шаарчасын түзүү; "Итагар" экотропун жайылтуу; туристтердин жана жергиликтүү тургундардын экологиялык аң-сезимин жогорулатуу; жергиликтүү тургундарды жашыл жумуш орундары менен камсыз кылуу; экотурпродуктуларды түзүү; жергиликтүү маданий мурастарды сактоо; Итагар жайлоосунун табигый туристтик ресурстарын пайдалануу.

Салынган акча каражаттарынын жалпы көлөмү 1560,9 миң сомду түзөт, анын ичинен негизги каражаттарга – 52%, тамак – аш азыктарына -43%, кызматкерлердин эмгек акысы-13%, башка чыгымдарга-3%, чыгымдалат. 3.1-таблицадагы маалыматтар.

3.1-таблица. "Марал-кечүү" эко-боз үй шаарчасын түзүү үчүн каражаттарды бөлүштүрүүнүн эсеби

Кирешелер жана чыгашалар статьясы	Саны	Наркы, миң сом	Финансы каражаттары, миң сом
Ички жасалгалары бар улуттук кийиз боз үйлөр	5 шт.	150	750
Эмерек, матрацтар, шейшептер топтому	10 шт.	260	260
Чатырлар: 1. Ашкана 2. Чарбалык 3. Сактоочу жай	3 шт.	35	105

Ашкана буюмдары, жабдуулар жана эмеректер	-	40	40
Мобилдик биотуалеттер	2 шт.	33	66
Мобилдик душ кабиналары	2 шт.	49	98
Боз үйлөрдү жарыктандыруу үчүн күн панелдери ж. б.	4 шт.	22,8	91,2
Жергиликтүү чакан ГЭСтен электр энергиясы	-	-	-
Салыктар: 1) 0,70 га жерге 2) экологияга	1 мес.	2,5	30,7
7 адамдан турган кызматкерлердин эмгек акысы	1 чел./мес.	10	70
Күтүлбөгөн чыгымдар	-	-	50
Бардыгы:			1 560,9

Булак: автор тарабынан иштелип чыккан

Биздин эсептөөлөргө ылайык, эгерде туристтердин келиши 80% жетсе, анда таза киреше 1538,4 миң сомду түзөт, жүгүртүүдөгү рентабелдүүлүк 26,9% ды түзөт, башкача айтканда, салынган бардык каражаттар биринчи туристтик сезондо кайтарылат. Катышуучулардын 60% ы таза киреше – 687,6 миң сомду түзөт жана жумшалган каражаттар саясий жана экономикалык туруктуулук, жакшы климаттык шарттар, эффективдүү реклама, өлкөдө жана дүйнөдө өзгөчө кырдаалдар болбогондо экинчи туристтик сезон үчүн өзүн актайт.

Бул аймакта жергиликтүү тургундарга кымыз менен дарылануу үчүн 1-2 чатыр же боз үй сунуштаган жергиликтүү чабандардан башка боз үйлөр жок. Эко-боз үй шаарчасынын жайгашкан жери пайдалуу, Бишкек-Ош башкы автожолунун боюнда кооз Чычкан капчыгайында жайгашкан.

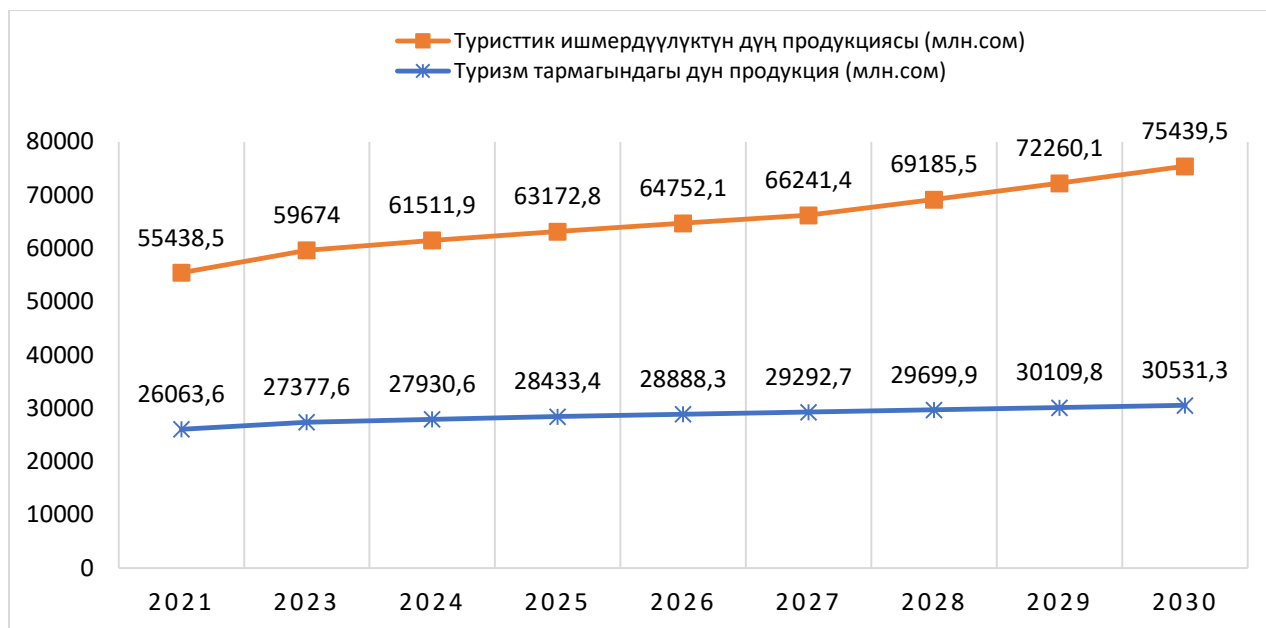
Бул долбоорду ишке ашыруу Токтогул районунун туристтик потенциалын өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

"Эгерде экотуризмдин деңгээли жогору болгон "жашыл" өлкөнүн өзүнүн брендин өнүктүрсө, Кыргызстан көптөгөн туристтерди тарта алат".

Экологиялык туризм бул туризмди жашылдандыруунун башталышы болушу мүмкүн жана Кыргызстан өзүн жашыл туризмди өнүктүрүү багытында көрсөтө алат.

Туристтердин жаратылыш чөйрөсү менен тыгыз өз ара аракеттешүүсү, финансылык чыгашалардын аздыгы менен бирге, туристтик кызмат көрсөтүүлөрдүн жалпы көлөмүндө олуттуу үлүш менен жогорку кошумча наркы бар тармакты түзүү аркылуу жашыл туризмди кыйла жогорку деңгээлге көтөрүүгө мүмкүндүк берет.

Туризмдин абалын жана өнүгүүсүн талдоо 2030-жылга чейин туризмди өнүктүрүүнүн орто мөөнөттүү болжолун иштеп чыгууга мүмкүндүк берди.

3.4-сүрөт. 2030-жылга чейин туризм чөйрөсүнүн негизги көрсөткүчтөрүнүн болжолу (млн.сом).

Булак: КР Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча автор тарабынан иштелип чыккан

2030-жылга чейин туризмди өнүктүрүүнүн иштелип чыккан божомолу (3.4-сүрөт) 2030-жылы 2021-жылга салыштырмалуу туристтик иш чөйрөсүндөгү дүң кошумча нарк 1,2 эсеге, ал эми туризм чөйрөсүндөгү дүң чыгаруу 1,4 эсеге көбөйөрүн көрсөтүп турат.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстанда жашыл экономикага өтүү шартында туризмди өнүктүрүү жакшы потенциалга ээ, аны пайдалануу үчүн экономикалык, экологиялык жана социалдык-маданий көйгөйлөрдү комплекстүү чечүү зарыл деп айтууга болот. Каралган чараларды ишке ашыруу үчүн мамлекеттик жана жергиликтүү бийлик органдарынын, туристтик тармактын бардык түзүмдөрүнүн жана ага чектеш тармактардын координацияланган аракеттери талап кылынат.

КОРУТУНДУ

Жүргүзүлгөн диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары төмөнкү тыянактарды жана практикалык сунуштарды иштеп чыгууга мүмкүндүк берет:

1. Азыркы учурда "туруктуу өнүгүү", "туризмди туруктуу өнүктүрүү", "жашыл" экономика жана "жашыл туризм" түшүнүктөрүнүн жалпы кабыл алынган аныктамасы жок. Бүгүнкү күндө көйгөйлөрдүн бири болуп, изилдөөдө көптөгөн ыкмалар жана чечмелөөлөр бар экени көрсөтүлүп турат. Изилдөөдө жашыл туризм аныктамасынын автордук чечмелениши берилген: "Жашыл" туризм - бул жашыл өсүүгө, курчап турган табигый жана жергиликтүү социалдык-маданий чөйрөнү коргоого жана сактоого көмөктөшүүчү жаратылышка багытталган, экологиялык жактан туруктуу туризм".

2. Туризмдеги туруктуулук экономикалык, экологиялык, социалдык-маданий максаттардын оң тең салмактуулугун билдирет деп айтууга болот.

Туризмди туруктуу өнүктүрүү стратегиясы туризмдин жаратылыш ресурстары сарамжалдуу пайдаланылган, курчап турган чөйрөнүн аялуу участкторунун сакталышы камсыз кылынган жана калктын жашоо турмушунун сапатын жакшырткан туризмдин түрлөрүн бириктирүүгө тийиш.

"Жашыл экономика" парадигмасынын контекстинде туризмди туруктуу өнүктүрүүнү туристтик товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү өндүрүү, бөлүштүрүү жана керектөө менен байланышкан туристтик ишмердүүлүк түрлөрүнүн системасы катары кароо зарыл. Туруктуу өнүктүрүү жана "жашыл" экономика принциптери өз ара байланышкан жана өз ара аракеттенет, туруктуу өнүктүрүү (ТӨМ) жана туризмди туруктуу өнүктүрүү максаттарына шайкеш келет. Демек, туризмди туруктуу өнүктүрүүнү камсыз кылуу үчүн "жашыл" экономиканын ыкмалары жана инструменттери артыкчылыктуу болуп калат.

3. Чет элдик тажрыйбаны талдоо көрсөткөндөй, "жашыл" экономиканы куруунун бирдиктүү универсалдуу ыкмасы жок. Ар бир өлкө, ар бир регион өзүнүн муктаждыктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен жашыл экономикага өтүү жолун жана артыкчылыктарын тандайт. Ошондуктан, Кыргыз Республикасы жашыл экономиканын контекстинде туризмди өнүктүрүү боюнча чет өлкөлүк тажрыйбаны максималдуу түрдө эске алуу жана адаптациялоо максатка ылайыктуу.

4. Жүргүзүлгөн талдоо Кыргыз Республикасынын туристтик тармагын өнүктүрүүнүн заманбап тенденцияларын аныктоого мүмкүндүк берди. Өлкөдө туристтик кызматтардын кеңири спектрин көрсөтүү мүмкүнчүлүгү болгон жетиштүү сандагы туристтик объектилер бар. Алсак, КР Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча 2023- жылдын 1-январына карата республикада туристтик кызматтарды көрсөткөн 121,1 миң ишкер түзүмдөр катталган. 2020-жыл туризм үчүн республиканын эгемендүүлүк мезгилиндеги эң кризистик жыл болду. Туризмдин ИДПдагы үлүшү 2018-жылы 5% дан 2020-жылы 2,9 % га жана 2022-жылы 3,6% га чейин төмөндөдү. Пандемиянын натыйжасында туризм секторунун бардык көрсөткүчтөрүнүн начарлашы байкалды. Ошону менен бирге, жүргүзүлгөн талдоо да динамика жогорулай баштаганын көрсөтүп турат. Биз жүргүзгөн PEST жана SWOT-анализдер өлкөнүн туризм секторунун күчтүү жана алсыз жактарын, ошондой эле, мүмкүнчүлүктөрдү жана коркунучтарды аныктоого, "жашыл" туризмди өнүктүрүүнүн негизги багыттарын аныктоого мүмкүндүк берди.

Өткөн жылдарда туристтик тармактагы социалдык-экономикалык кайра жаралууда чечилбеген көйгөйлөр көп топтолгон, илимий иште чагылдырылган жаңы чакырыктар жана тобокелдиктер пайда болду. Республикада туризмдин жашыл түрлөрүн өнүктүрүү үчүн олуттуу өбөлгөлөр бар: экологиялык, табигый, айыл туризмин (өзгөчө агрардык жана жайлоо туризми), маданий-таанып билүүчүлүк жана илимий, дарылоо-ден соолукту чыңдоо, тоо, пляждык тоо лыжасы жана тоо укмуштуу окуялуу, кышкы, элиталык, иш-чаралар, ажылык, этнографиялык туризм жана Улуу Жибек жолундагы туризм. Туризмдин бул түрлөрүн өнүктүрүү туруктуу туризмди жашылдандырууга өбөлгө түзөт.

Экологиялык туризмди өнүктүрүү максатында Токтогул районунда жайлоо туризмдин өнүктүрүү боюнча бизнес-долбоор иштелип чыккан, ал конкурста жана ишке ашыруу укугун жеңип чыккан. Бул долбоорду ишке ашыруу ички жана чет өлкөлүк туристтерди тартуу, райондун жергиликтүү бюджетин көбөйтүү, жергиликтүү тургундар үчүн жашыл жумуш орундарын түзүү, курчап турган чөйрөнү жана жергиликтүү коомчулуктун маданий салтын сактоо аркылуу райондун туристтик потенциалын өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Мындан тышкары, Кыргыз Республикасынын туризм тармагын 2030-жылга чейин өнүктүрүү боюнча иш-аракеттердин жол картасы иштелип чыкты.

5. Кыргыз Республикасында 2019-2023 – жылдарга "жашыл" экономиканы өнүктүрүү программасында төмөнкүлөр артыкчылыктуу багыттар катары аныкталган: "жашыл" энергетика; "жашыл" айыл чарба; "жашыл" өнөр жай; аз көмүрөктүү жана экологиялык таза транспорт; туруктуу туризм; калдыктарды башкаруу; "жашыл" шаарлар. Туризм жашыл экономиканын бардык тармактары менен тыгыз байланышта жана алар менен өз ара аракеттенип, оң жана терс таасирин тийгизет. Секторлор аралык байланыш мамиленин негизинде, биз чечим кабыл алууда компромисске мүмкүндүк берет, туризм жана экономиканын башка жашыл секторлорунун ортосундагы мамилелерди түзүлгөн.

Туризмди туруктуу өнүктүрүүнүн экономикалык, экологиялык жана социалдык маселелерин комплекстүү чечүү экономикалык-математикалык моделдерди иштеп чыкмайынча мүмкүн эмес. Туризмди туруктуу өнүктүрүүнү моделдөө ыкмасы катары биз туризмди өнүктүрүүнүн негизги факторлорун аныктоого жана системалаштырууга мүмкүндүк берген квалитативдик ыкманы тандап алдык. Моделдештирүүнүн натыйжалары көрсөткөндөй, азыркы учурда "Экологияга", "Социумга" жана "Экономикага" таасир этет, таасир күчү тиешелүүлүгүнө жараша 0,792, 0,761 жана 0,467. Ушундан улам, жашыл экономикага өтүү туризмди өнүктүрүүдө экологиялык артыкчылыктарды күчөтүүнү талап кылат. Максаттуу блок үчүн детерминациянын көрсөткүчү "Туризм" 76% дан жогору. 2030-жылга чейин туризмди өнүктүрүүнүн иштелип чыккан орто мөөнөттүү божомолу 2030-жылы 2021-жылга салыштырмалуу туристтик иш чөйрөсүндөгү дүң кошумча нарк 1,2 эсеге көбөйөрүн көрсөтүп турат, бирок анын ИДПдагы үлүшү болгону 4,6% ды түзөт, бул 2018-жылдын деңгээлинен (5,0%) төмөн, бул турист чөйрөсүндөгү потенциалдуу ресурстарды комплекстүү өздөштүрүү жана натыйжалуу пайдалануу зарылдыгын шарттайт.

Демек, туристтик кызматтардын спектрин кеңейтүү, кошумча наркы жогору туризмдин түрлөрүн көбөйтүү зарыл.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Изилдөө туризмди туруктуу өнүктүрүү көйгөйлөрү жана анын "жашыл" экономиканын артыкчылыктуу секторлору менен өз ара байланышы жетишсиз изилденгенин көрсөттү, бул андан ары изилдөөнүн зарылдыгын шарттайт. Туризм республикадагы "жашыл" экономиканын секторлорунун бири болгондуктан, бул секторлордун процесстерине жашыл экономиканын

принциптерин интеграциялоо үчүн аларды өнүктүрүүнүн комплекстүү программаларын иштеп чыгуу, мамлекеттин, региондук органдардын жана жеке бизнестин күч-аракеттерин координациялоо зарыл. Жалпы кызыкчылыктарды эске алуу менен "аракеттерди макулдашуу" саясатын жүргүзүү.

2. Туризмди, "жашыл" экономиканы туруктуу өнүктүрүүнүн, айлана-чөйрөнү коргоонун жана коргоонун ченемдик-укуктук базасын өркүндөтүү жана шайкеш келтирүү. Бардык деңгээлдерде туристтик тармакты башкаруу системасын өркүндөтүү Туризм департаменти менен туризмди өнүктүрүүнү колдоо фондун өзүнчө өз алдынча юридикалык түзүмгө бириктирүү.

3. Салыктык жеңилдиктер, субсидиялар, жеңилдетилген кредиттөө, жашыл инвестициялар, микрокредиттөө, мамлекеттик-жеке өнөктөштүк, лизинг механизми аркылуу туризмдин "жашыл" түрлөрүнө жана туристтик дестинациялардын инфраструктурасын өнүктүрүүгө финансылык колдоо көрсөтүү. Жайлоо туризми менен катар "кыштоо" туризмдин практикалоону баштоо кышкы туризмдин түрлөрүн өнүктүрүүгө көмөк көрсөтөт. Бул максаттар үчүн туризмди өнүктүрүү фондунун булактарын максаттуу пайдалануу, экосертификациянын критерийлерин жана индикаторлорун иштеп чыгуу зарыл.

4. Экотуризмди өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү максатында Токтогул токой чарбасы таштандыларды жана калдыктарды тазалоо, туристтик объектилердин (боз үйлөр, глэмпингдер, чатырлар ж.б.) жайгашкан жерлери, санитардык-гигиеналык шарттарды сактоо менен тазалоочу курулмаларды жана санитардык түйүндөрдү орнотуу боюнча ички нускамаларды жана жоболорду иштеп чыгышы керек. Rest Point ачуу керек.

5. КРнын Улуттук статкомитетине, Туризм департаментине КРнын Чек ара кызматы менен биргеликте туризм боюнча статистикалык маалыматтарды чогултуу, талдоо жана баалоо методологиясын өркүндөтүү, аларды эл аралык стандарттарга ылайык келтирүү.

6. Диссертацияда иштелип чыккан Кыргыз Республикасынын туристтик тармагын 2030-жылга чейин өнүктүрүү боюнча иш-аракеттердин жол картасын ишке ашыруу туристтик тармакты "жашыл" экономика принциптерине өтүүнү тездетүүгө мүмкүндүк берет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Эстебес кызы Ж. Бедность в Кыргызской Республике и развитие туризма [Текст] / Ж. Эстебес кызы, М. Т. Кочкорбаева // Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова. - 2020. - № 1 (48) - С.128 - 131. www.elibrary.ru/item.asp?id=45148858

2. Эстебес кызы Ж. Принципы устойчивого развития в контексте зеленой экономики [Текст] / Ж. Эстебес кызы // Журнал «Актуальные

вопросы современной экономики». – Махачкала, 2023. - №4. - С.453-464.
www.elibrary.ru/item.asp?id=54237250

3. Эстебес кызы Ж. Обоснование приоритетных направления и позиционирования зеленого туризма [Текст] / Ж. Эстебес кызы // Журнал «Актуальные вопросы современной экономики». - Махачкала, 2023. - №4. - С.465-479. www.elibrary.ru/item.asp?id=54237251

4. Эстебес кызы Ж. PEST-анализ туристской отрасли в Кыргызской Республике [Текст] / Ж. Эстебес кызы // Журнал «Актуальные вопросы современной экономики». - Махачкала, 2023. - №6. - С.171-180 www.elibrary.ru/item.asp?id=54485503

5. Эстебес кызы Ж. Развитие туризма в Кыргызстане в условиях Пандемии COVID-19 и пост пандемии [Текст] / Ж. Эстебес кызы, Ж. Т. Чубурова // Журнал «Актуальные проблемы и стратегии развития сферы туризма и гостеприимства». – Москва, 2021. - С. 184-190. www.elibrary.ru/item.asp?id=45846960

6. Эстебес кызы Ж. Устойчивое развитие туризма как один из путей решения социальных проблем в Кыргызстане [Текст] / Ж. Эстебес кызы // Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова. - 2021. - № 2 (51) - С.9-17 www.elibrary.ru/item.asp?id=47420312

7. Эстебес кызы Ж. Прогноз развития туризма в кыргызской республике [Текст] / Ж. Эстебес кызы // Журнал «Актуальные вопросы современной экономики». – Махачкала, 2023. - №7. - С. 665-675 www.elibrary.ru/item.asp?id=54726728

8. Эстебес кызы Ж. Норвежский опыт стимулирования развития экологического и сельского туризма Развитие сельского туризма на примере европейских стран [Текст] / Ж. Эстебес кызы, М. Т. Кадыралиев // Известия вузов Кыргызстана. – 2023. - № 1- С.140-144 www.elibrary.ru/item.asp?id=53852477

9. Эстебес кызы Ж. Факторы развития сельского туризма в КР [Текст] / Ж. Эстебес кызы, М. Т. Кадыралиев // Известия вузов Кыргызстана. – 2023. - № 1. - С.144-149. www.elibrary.ru/item.asp?id=53852478

**Эстебес кызы Жазгүл 08.00.05 – тармактык экономика адистиги
боюнча экономика илимдеринин кандидаты илимий окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн “Жашыл экономикага өтүү шартында
Кыргыз Республикасында туризмди өнүктүрүү” темасындагы
диссертациясынын
РЕЗЮМЕСИ**

Негизги сөздөр: Туруктуу өнүгүү, туризмди туруктуу өнүктүрүү, экологиялык туризм, айыл туризми, агротуризм, жайлоо туризми, корголуучу аймактар, жашыл экономика, жашыл туризм, жашыл экономика сектору.

Изилдөө объектиси: жашыл экономикага өтүү шартында Кыргыз Республикасынын туризм тармагы

Изилдөөнүн предмети: “жашыл” экономикага өтүү шартында туризмди өнүктүрүүнүн потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрү, өбөлгөлөрү жана негизги багыттары.

Изилдөөнүн максаты: Диссертациялык изилдөөнүн максаты – жашыл экономикага өтүү шартында туризмди туруктуу өнүктүрүү боюнча илимий-теориялык жактан негиздөө жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөө ыкмалары: Системалаштыруу, жалпылоо, суроо берүү, статистикалык, аналитикалык, салыштырма, математикалык жана экономикалык моделдөө ыкмалары, эксперттик баалоо, болжолдоо.

Алынган натыйжалар жана алардын жанылыгы: туризмди туруктуу өнүктүрүү жана "жашыл" экономика: эки өз ара байланышкан кырдаалды комплекстүү изилдөө. Туризмди жана жашыл экономиканы туруктуу өнүктүрүүнү аныктоо боюнча теориялык мамилелерди системалаштыруу жана жалпылоо, "жашыл" туризм түшүнүгүнө автордук аныктама берилген; туризмдин жашыл экономикага өтүүсүнүн өбөлгөлөрү аныкталган; туризмди туруктуу өнүктүрүүнүн модели, 2030-жылга чейинки аракеттердин жол картасы жана туризмдин жашыл түрлөрүн өнүктүрүү боюнча практикалык сунуштар иштелип чыккан.

Колдонуу чөйрөсү: Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын практикалык мааниси Кыргыз Республикасынын Экономика жана Коммерция Министрлигине караштуу Туризм департаментинде жана Токтогул токой чарбасында анын негизги жоболорун жана корутундуларын ишке ашыруу актылары менен ырасталат. Изилдөөнүн натыйжалары дарстарга даярданууда жана Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин грифи менен басылып чыккан «Кыргыз Республикасындагы айыл туризминин негиздери» окуу китебин жазууда да пайдаланылды.

Колдонуу чөйрөсү: негизги тыянактар жана натыйжалар республикалык жана региондук органдар тарабынан туризмди жана "жашыл" экономиканы өнүктүрүү программаларын иштеп чыгууда жана ишке ашырууда, туристтик компаниялар тарабынан өз ишин уюштурууда колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Эстебес кызы Жазгул на тему «Развитие туризма в Кыргызской Республике в условиях перехода к зеленой экономике», представленной на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.05 – отраслевая экономика.

Ключевые слова: устойчивое развитие, устойчивое развитие туризма, экологический туризм, сельский туризм, агротуризм, джайлоо туризм, охраняемые территории, «зеленая» экономика, «зеленый» туризм.

Объект исследования: туристская отрасль Кыргызской Республики в условиях перехода к зеленой экономике

Предмет исследования: потенциальные возможности, предпосылки и основные направления развития туризма в условиях перехода к «зеленой» экономике.

Цель исследования: научно-теоретическое обоснование и разработка практических рекомендаций по устойчивому развитию туризма в условиях перехода к зеленой экономике.

Методы исследования: систематизация, обобщение, анкетирование, статистический, аналитический, сравнительный, экономико-математические методы, моделирование, экспертная оценка, прогнозирование.

Полученные результаты и их новизна: комплексное исследование двух взаимосвязанных процессов: устойчивого развития туризма и «зеленой» экономики. Систематизация и обобщение теоретических подходов по определению устойчивого развития туризма и зеленой экономики, дано авторское определение понятия «зеленый» туризм; определены предпосылки перехода туризма к зеленой экономике; разработаны модель устойчивого развития туризма, дорожная карта действий до 2030 года, и практические предложения по развитию зеленых видов туризма.

Степень использования: практическая значимость результатов диссертационного исследования подтверждены актами внедрения Департамента туризма при МЭК КР и Токтогульского лесного хозяйства. Результаты исследования также были использованы при подготовке к лекциям и написании учебника «Основы сельского туризма в Кыргызской Республике» изданного под грифом Министерства образования и науки Кыргызской Республики.

Область применения: основные выводы и результаты могут быть использованы республиканскими и региональными органами при разработке и реализации программ развития туризма и «зеленой» экономики, туристскими компаниями при организации своей деятельности.

SUMMARY

of the dissertation of Estebes kyzy Zhazgul on the topic “Development of tourism in the Kyrgyz Republic in the context of the transition to a green economy”, presented for the academic degree of Candidate of Economic Sciences in the specialty 08.00.05 – sectoral economics

Key words: Long-term development, sustainable tourism development, eco-tourism, rural tourism, agrotourism, jailoo tourism, protected area, green economy, green tourism, green economy sector.

Research object: tourism industries of the Kyrgyz Republic in the context of transition to a green economy

Subject of research: potential opportunities, prerequisites and main directions of tourism development in the context of the transition to a “green” economy.

Purpose of the study: The purpose of the dissertation research is the scientific and theoretical substantiation and development of practical recommendations for the sustainable development of tourism in the context of the transition to a green economy.

Research methods: Systematization, generalization, questioning, statistical, analytical, comparative, mathematical and economic modeling methods, expert assessment, forecasting.

The results obtained and their novelty: a comprehensive study of two interrelated processes: sustainable development of tourism and the “green” economy. Systematization and generalization of theoretical approaches to determining the sustainable development of tourism and green economy, the author’s definition of the concept of “green” tourism is given; the prerequisites for the transition of tourism to a green economy have been identified; a model for sustainable tourism development, a road map of action until 2030, and practical proposals for the development of green tourism have been developed.

Degree of use: The practical significance of the results of the dissertation research is confirmed by acts of implementation of its main provisions and conclusions in the Department of Tourism under the Ministry of Economy and Commerce of the Kyrgyz Republic and Toktogul Forestry. The results of the study were also used in preparing for lectures and writing the textbook “Fundamentals of Rural Tourism in the Kyrgyz Republic”, published under the stamp of the Ministry of Education and Science of the Kyrgyz Republic.

Scope of application: The main conclusions and results can be used by republican and regional authorities in the development and implementation of programs for the development of tourism and the “green” economy, and by travel companies when organizing their activities.

Формат 60x84 1/16
Офсетная бумага. Шрифт «Times» объем 2 п.л.
тираж 100 штук.
Отпечатано в типографии «Аракет-принт»